

Boekbesprekingen

Deelnemen aan cultuur

René Verhoeff en Harry B.G. Ganzeboom (red.), *Cultuur en Publiek. Multidisciplinaire opstellen over de publieke belangstelling voor kunst en cultuur in Nederland*. SISWO, Amsterdam, 1991, 159 blz., f 29,50

Deze bundel past in een stroom van recente publikaties van dezelfde auteurs over hetzelfde onderwerp met bijna dezelfde uitkomsten; het gaat om de vraag naar de determinanten van cultuurdeelname, kortweg het cultuurparticipatieonderzoek genoemd. Ik verwijs hier naar: Harry Ganzeboom, *Levensstijlen in Nederland* (1988) en *Cultuurdeelname in Nederland* (1989), Ineke Maas, René Verhoeff en Harry Ganzeboom, *Podiumkunsten en Publiek* (1989), H.B.G. Ganzeboom en F. Haanstra, *Musea en Publiek* (1989), I. Maas, *Deelname aan podiumkunsten* (1990), W.P. Knulst, *Van Vaudeville tot Video* (1989), *Woord en Beeld* (1990 en 1992), Paul van Beek en Wim Knulst, *De kunstzinnige burger* (1991), René Verhoeff, *Het publiek van de oude muziek* (1992) en nu dan *Cultuur en Publiek* met bijdragen van voor het merendeel weer dezelfde auteurs.

Wim Knulst rapporteert over de naoorlogse ontwikkelingen in cultuurdeelname en wijst op de toegenomen concurrentie door het groeiend aantal vormen van vrije tijdsbesteding, ook binnen de sfeer van het culturele aanbod. Knulst is op zijn best als hij veranderingen in het culturele gedrag registreert en interpreteert aan de hand van globale, empirische gegevens. Dat levert bijvoorbeeld de interessante constatering op dat de vermindering van het podiumkunstenpubliek tot elitevorming heeft geleid, omdat bepaalde bevolkingsgroepen die eerst wel gewend waren naar het theater te gaan, steeds vaker wegbleven sinds de opkomst van de televisie en de massale spreiding van ander audiovisueel materiaal. Het publiek voor podiumkunsten, maar het geldt ook voor het bioscooppubliek en het lezerspubliek, wordt door deze ontwikkeling exclusiever. Toneel en bioscoop verloren in de jaren vijftig en zestig al veel doorsneepubliek, nu neemt ook het lezen sterk af onder grote delen van de bevolking. Dit werpt nieuw licht op de cultuurspreidingsgedachte. Blijkbaar was de cultuur al gespreid, maar heeft men het

publiek niet vast kunnen houden. In zijn vele publikaties heeft Knulst langzamerhand een eigen jargon ontwikkeld. Nu lezen wij bijvoorbeeld over 'de beklanting' van podiumkunsten, over 'culturele uitgaansdiensten' en als het publiek wegblijft uit de schouwburg noemt hij dat 'uittrekking'.

René Verhoeff heeft de invloed van de afstand tot de culturele voorzieningen op het uitgaansgedrag onderzocht en concludeert dat deze veelal onderschat wordt. Analoog aan het verval van een rivier heeft Verhoeff het over het afstandsverval. Boeiend is te lezen hoe de onderzoeker worstelt met het methodologische probleem, dat wanneer in dit land de afstand tot het ene podium een rol zou kunnen gaan spelen een ander podium alweer in zicht komt. En wat te doen met het probleem dat 'de geconstateerde afnemende kans op bezoek bij toenemende afstand mogelijk deels veroorzaakt wordt doordat het potentieel publiek niet evenredig over de afstandszones verdeeld is?' Na de conclusie weten we niet meer dan aan het begin van het artikel: 'mensen die verder bij het theater vandaan wonen zijn veel minder geneigd om een voorstelling te bezoeken dan mensen die bij het theater om de hoek wonen.'

René Goudriaan heeft gekeken naar het effect van toegangsprijzen op de publieke belangstelling voor kunst en cultuur. De prijselasticiteit blijkt voor museum- en theaterbezoek gering te zijn. Terecht wijst Goudriaan op een zwakke plek in het onderzoek dat alleen naar toegangsprijzen kijkt, want de totale kosten (reizen, eten en drinken) liggen vaak hoger. Goudriaan concludeert dat economische factoren cultuurdeelname in geringe mate beïnvloeden. Maar hij merkt erbij op dat de economische wetenschap die uitgaat van gegeven preferenties ook niet zoveel heeft bij te dragen aan het onderzoek naar cultuurdeelname.

De bijdrage, tevens de langste, van Henri Schoenmakers over de emotionele beleving van bepaalde theatrale voorstellingen past slecht in deze bundel. Hierin wordt een totaal andere problematiek aan de orde gesteld. Welke factoren bepalen en beïnvloeden de beleving? Wat is de samenhang tussen beleving en waardering? Voorspeld kan worden, zegt Schoenmakers, dat de waarneming en de beleving van dezelfde theatrale uiting voor verschillende toeschouwers op hetzelfde moment verschillend kunnen zijn. Ja, zoals eenzelfde roman of gedicht of muziekstuk ook niet door iedereen hetzelfde ervaren en gewaardeerd wordt. Maar zijn die verschillen met behulp van kwantitatieve onderzoekstechnieken te verklaren?

Allerlei receptietheorieën wil Schoenmakers kritisch onderzoeken, bijvoorbeeld over de identificatie met de held of de 'good guy'. Zeer legitiem, maar ik hoor Goethe al brommen: 'Was wir Dichter ins Enge bringen, wird von ihnen (de wetenschappen) ins Weite geklaubt, die Wahrheit klären sie an die Dingen bis niemand mehr dran glaubt.'

De laatste twee bijdragen gaan over de invloed van het sociale netwerk op cultuurdeelname. De interesse van de partner blijkt mee te tellen alsook die van vrienden. Ineke Maas merkt in haar artikel over sociale omgeving en cultuurdeelname op, dat deze invloeden ook gelden voor andere dan culturele activiteiten buitenshuis.

Ganzeboom komt met gegevens over de invloed van het ouderlijk milieu op cultuurdeelname en hij pleit voor een onderzoek onder broers en zussen om dit milieueffect te meten. Zijn optimisme is wel hooggespannen als hij meent uit de overeenkomst tussen de kenmerken van siblings - zo heten nakomelingen uit eenzelfde ouderpaar - precies te kunnen leren hoe groot de totale invloed van het ouderlijk gezin is. Moeten niet meer kinderen van een gezin in de analyse worden betrokken? Dubieus is de methode om alle informatie over broer of zus en ouderlijk gezin bij één informant te halen. Wat weet iemand precies over het cultureel gedrag van zijn ouders of andere leden van het gezin? Zijn conclusie luidt: 'in tegenstelling tot gangbare opvattingen is de formele opleiding niet de overheersende determinant van iemands huidige culturele participatie. De culturele praktijken van de ouders zelf blijken sterker van invloed te zijn: voorbeeld doet volgen.' Maar deze ouders zijn zelf toch ook naar school geweest en hebben misschien dankzij hun opleiding hun culturele voorkeuren leren kennen of bevestigd zien worden. En moet hier ook niet een onderscheid gemaakt worden naar welke vormen van kunst en cultuur de belangstelling uitgaat? Leeftijd- en schoolgenoten lijken me meer invloed te hebben dan het ouderlijk gezin waar het gaat om interesse voor popmuziek, film, dans en op jongeren gerichte vormen van theater.

Oneens zijn deze onderzoekers het nauwelijks, niet over de uitkomsten en niet over de methoden, hooguit heeft de één meer variabelen ingevoerd en de ander meer hypothesen getoetst. De auteurs delen de uitgangspunten en werkwijze van de verklarende sociologie. Je vraagt je af of er eigenlijk voor dit onderzoek naar cultuurdeelname nog wel iets te wensen over blijft, gelet op de consensus over de verhouding tussen theorie en empirie, de eensgezindheid over de te volgen methoden en technieken en de keuze

van relevante variabelen. Komt het cultuurparticipatieonderzoek op deze manier wel verder? Verfijning en verbijzondering zijn natuurlijk altijd mogelijk door het onderzoek te richten op specifieke kunstuitingen (mime, elektronische muziek, poëzie hardop) en publieksgroepen (allochtonen, amateurs, inwoners van stad x of y), maar dat voegt weinig toe aan de bestaande kennis over cultuurdeelname die in de kern hierop neerkomt: er is ongelijkheid in culturele voorkeuren van mensen en groepen van mensen en in die ongelijkheid zit een zekere regelmaat en systematiek: een hechte verzameling van variabelen - opleiding, inkomen, beroep, leeftijd en sociaal netwerk - bepaalt de culturele smaakverschillen tussen mensen en groepen van mensen. Bepaalde culturele voorzieningen genieten vooral belangstelling van een goed opgeleid publiek. Uitgaan doet men liever met iemand samen dan alleen. Via de media (geluid- en beeld dragers) wordt meer publiek bereikt dan via de culturele instellingen als theater, bioscoop en concertzaal. Culturele belangstelling en voorkeuren komen mede door het ouderlijk milieu tot stand. Daarnaast is de eigen leeftijdsgroep (peer group) een belangrijk referentiekader voor de eigen smaakoordelen. Om meer te weten te komen over het culturele gedrag van mensen zou het wenselijk zijn de aandacht op twee fronten uit te breiden. In de eerste plaats een inhoudelijke uitbreiding, door de uitkomsten van het participatieonderzoek, dat nu vooral op individuele gegevens van consumenten berust, te verbinden met kenmerken van de productie en distributie van cultuurgoederen. Deze aanbeveling wordt in de bundel zelf trouwens ook gedaan in de door Reinhard Wippler geschreven inleiding. Daarnaast zou het wenselijk zijn om ten behoeve van een betere kennis over de kwaliteit en de intensiteit van de cultuurdeelname de hier gebruikte methoden uit te breiden met andere vormen van onderzoek, kwalitatieve methoden zoals die van de inhoudsanalyse en de participerende observatie naast open interviews en raadpleging van studies die op ander bronnen materiaal gebaseerd zijn dan op uitsluitend kwantitatieve data van de culturele statistiek.

Nergens uit blijkt dat de auteurs hieraan behoefte hebben. De onderzoekers proberen en pretenderen 'tot een volledige verklaring van patronen in cultuurdeelname te komen', zo stelt Wippler in de inleiding op de afzonderlijke bijdragen en hebben daarvoor aan dit eenvoudige model genoeg: cultuurdeelname is de uitkomst van individuele preferenties opgeteld bij restricties die deze preferenties in de weg staan. Door de preferenties (individuele kenmerken) en

restricties (omgevingskenmerken) in ogenschouw te nemen kan cultuurdeelname dus volledig verklaard worden. Dit model komt de onderzoekers goed uit, omdat zij doorgaans alleen maar beschikken over gegevens van individuen. De onderneming strandt volgens mij, zodra het model wordt ingevuld, de variabelen worden opgesomd en hypothetisch met elkaar worden gerelateerd tot de totale combinatie van individuele preferenties en sociale restricties. Gaat men die weg op dan wordt het resultaat ongeloofwaardig. Men gaat door met verbanden veronderstelling en toetsen tot niemand er meer in gelooft of grote moeite heeft met de interpretatie en weging van de gevonden uitkomsten, vooral als deze maar net boven een significantiegrens liggen.

Kerncijfers over cultuurparticipatie zijn voor de beantwoording van vragen over dit onderwerp doorgaans relevanter dan de daarop uitgevoerde ingewikkelde analyses. Voor wie in participatiegegevens geïnteresseerd is gaat het toch vooral om de hoofdzaak: de trend in de cultuurdeelname (stijging of daling van de belangstelling) en globale indicaties van de samenstelling van het publiek naar leeftijd, opleiding, inkomen en milieu van herkomst. Het participatieonderzoek heeft zijn doel al ruimschoots bereikt met het systematisch presenteren van deze relevante data, het meest vruchtbare resultaat van de culturele statistiek.

Maar de grenzen van het cultuurparticipatieonderzoek komen in zicht wanneer, zoals in deze bijdragen, gepoogd wordt elke vraag in toetsbare hypothesen om te zetten. Ik wil best aannemen dat iemands culturele voorkeuren iets te maken hebben met diens culturele competentie en de aard en toegankelijkheid van het cultuurproduct, ik zie ook wel iets in de stelling dat het culturele gedrag van mensen kenmerken van distinctiegedrag vertoont. Maar deze verschijnselen zijn niet zo gemakkelijk en zeker niet uitsluitend via de in deze bundel gehanteerde methoden te onderzoeken. Toch is dat waar deze auteurs naar streven. De prijs die ze daarvoor betalen is hoog, namelijk een zeer gebrekkige operationalisering van begrippen als complexiteit en kwaliteit van het culturele aanbod, culturele competentie en distinctiegedrag van individuen.

Preferenties en restricties van cultuurparticipanten zijn onderzocht. Mogen de onderzoekers vooral ook hun eigen voorkeuren en beperkingen kritisch blijven onderzoeken.

A. Bevers

Geneeskunde als krachtmeting

Jan-Paul Verkaik, *Gewrichten en tijdsgewrichten, Ontwikkelingen in de Nederlandse reumabestrijding 1905-1990*. Amsterdamse Historische Reeks, 1991. Te bestellen bij mw L. Hesp, Historisch Seminarium (kr. 527), Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam.

Ontleent de sociologie inderdaad haar bestaansrecht aan het oplossen van problemen? Dat is maar de vraag. De sociologie van de professies bijvoorbeeld, lijkt in bepaalde opzichten een bron van sociale problemen te zijn geworden sinds analyses in de stijl van Freidson het structureel-functionalisme hebben overvleugeld. Het aureool van de bestudeerde deskundigen verliest zijn glans en we belanden in een vertrouwenscrisis, wanneer de diverse specialisten in het nieuwere sociologische model worden voorgesteld als nogal aardse mensen, als belanghebbende deelnemers aan het economisch en sociaal proces. Niet alleen in de sociologie, maar ook in de sociale omgeving verlaat men langs die weg de Parsoniaanse veronderstelling, dat de professionals vanuit een verinnerlijkt ethos te werk zouden gaan, door hun steeds groeiende expertise onbaatzuchtig in dienst van mens en maatschappij te stellen. Door schade en schande - denk aan de Bolderkar-affaire en de kwestie-Buck - ervaren we, dat een dergelijke hoeksteen van het sociaal gebouw niet ongestraft verwijderd kan worden. Omdat immers de rest van de samenleving bijna per definitie het werk van de specialisten niet kan volgen, lijkt een legitimering op basis van globaal vertrouwen vrijwel onmisbaar. Die 'systeembehoefte' blijft bestaan, ook al kunnen we niet langer geloven in de Parsoniaanse oplossing.

De nieuwe sociologie van de professies is inmiddels ook verbreid geraakt onder de andere sociale wetenschappers. Daarvan getuigt althans dit boek, de dissertatie van de historicus Verkaik, een man die kennelijk politiek-economische interesses heeft: zijn geschiedenis van de reumabestrijding is immers maar ten dele een kroniek van de strijd tegen 'het' reuma. Hij vertelt vooral het verhaal van een politiek en economisch touwtrekken tussen verschillende groeperingen van artsen, specialisten en instellingen - een onderlinge krachtmeting der professies waarbij de financiële aspecten van de kwaal niet onbelangrijk blijken te zijn.

Aldus bekeken, komt de 'waarheid' van het specialistisch inzicht in de lucht te hangen en dat lijkt sociaal riskant. We moeten echter

bedenken dat in veel gevallen de wetenschap zodanige successen boekt in haar krachtmeting met de natuur dat een sociologische relativering daar verder weinig afbreuk aan kan doen: wat interesseren ons de economische motieven van de uitvinders van de penicilline? Zolang daarentegen in de strijd tegen een ziekte geen duidelijke overwinning is behaald, blijft ook de sociale strijd rond haar behandeling onbeslist. Het is dan ook in hoge mate relevant dat het verschijnsel 'reuma' bijzonder weinig aanhechtingspunten biedt voor de meer klassieke, positivistische kroniek van medisch-wetenschappelijke vooruitgang in de bestrijding van een kwaal. Bij de historie van veel andere ziektes zijn we gewend geraakt aan een verhaalstructuur, waarin de grote mannen er in slagen een aandoening eerst specifiek te definiëren om haar vervolgens causaal te verklaren en dan oorzakelijk te behandelen. Tot op de dag van vandaag weet reuma en haar behandeling echter te ontsnappen aan deze drie voorwaarden van het medisch positivisme: men kan de kwaal niet bevredigend identificeren, een oorzaak bleef tot dusver onvindbaar en een causale therapie in de strikte zin bestaat dan ook eigenlijk niet.

De term reuma is in feite een verzamelnaam voor verschillende aandoeningen die zich in en rond de gewrichten manifesteren en die elk hun eigen verloop kennen: sommige gaan vanzelf over, andere zijn ongeneeslijk en slechts weinige zijn effectief te beïnvloeden. Er valt, kortom, weinig te doen aan de diverse vormen van hele of halve, tijdelijke of blijvende invaliditeit die de patiënt kunnen terugwerpen op een tweederangs burgerschap. Nu rekent de moderne mens er inmiddels op, dat de meeste ontstekingen overwonnen kunnen worden door bestrijding van de oorzakelijke infecties. Die aanpak is bij reuma niet mogelijk. Zij manifesteert zich namelijk als een ontsteking - dus een immuunreactie - die *niet* door een infectie is uitgelokt: we hebben hier kennelijk te maken met een dolgedraaid verdedigingsmechanisme dat niet door een aanval van buitenaf is geprovoceerd. Men zou haar in zekere zin de paranoia onder de ontstekingsziekten kunnen noemen. Dit inzicht, dat ons lichaam ten gevolge van 'vals alarm' een zinloze tegenaanval kan ondernemen, hebben we te danken aan de na-oorlogse immunologie die met het linguïstisch model van signalen en boodschappen werkt. Deze moderne opvatting brengt de artsen en patiënten tot een afwachtende houding: en daarmee zijn de aloude deugden van hoop, moed of berusting weer net zo belangrijk geworden als in vroeger tijden.

Want reuma is nog niet zo lang voorwerp van geneeskunde. Tot in de jaren twintig van deze eeuw gold deze conditie eenvoudig als het natuurlijk lot van sommige oudere medeburgers - een echte ziekte kon men er niet in zien; een deel van de mensen werd nu eenmaal kreupel in de loop van het leven. En hier toont Verkaik, met een belangwekkende ondersteuning van De Swaans collectiviseringstheorie, dat het begrip 'ziekte' in de twintigste eeuw zijn definitie ontvangt vanuit het vlak van de publieke zaak: het optreden van reuma onder de populatie had tot 1930 voor de Nederlandse collectiviteit geen directe financiële consequenties. Bij het ontbreken van pertinente sociale wetgeving behoeften er immers geen uitkeringen of vergoedingen te worden betaald aan reumalijders die tijdelijk of definitief arbeidsongeschikt waren. Maar als dan in 1930 de Ziektewet eindelijk in werking treedt, komen de statistische cijfers boven water. Reuma, in zijn diverse vormen, neemt niet minder dan 20% van de uitkeringen in beslag en is daarmee de onbetwiste koploper van de totale kostentabel (nummer twee is influenza met 10%). Nu er geld mee gemoeid is, begint het medische touwtrekken rond de juiste diagnose en therapie. Voor het eerst accepteert men in Nederland graag reumapatiënten onder de noemer van het eigen specialisme.

Zolang alleen de meer vermogende reumapatiënten iets aan hun toestand probeerden te doen, door zich in buitenlandse kuuroorden aan de wetenschap der 'balneologie' te onderwerpen, was er onder de Nederlandse artsen - nimmer aan een kuuroord verbonden - weinig belangstelling voor deze aandoening. Temeer omdat de therapie uit de verdachte 'hygiënistische' hoek leek te komen. Artsen als ondernemers hadden weinig op met het hygiënisme als medische filosofie: die voerde in Nederland immers alleen maar tot pleidooien voor de preventieve strategie van verbeterde hygiënische omstandigheden, bijvoorbeeld het weren van vocht en kou in de woonomgeving. En daar werden de medici financieel niet wijzer van. De filosofische tegenpool, het 'fysicalisme' - zoek en attaqueer de bron van de ziekte binnen het menselijk gestel - sloot daarentegen veel beter aan bij de klinische praktijk; deze was nu eenmaal meer op genezing van betalende individuen dan op sociale preventie gericht. De successen van Pasteur en Koch hadden deze stroming een natuurwetenschappelijk aureool gegeven dat paste in het gaandeweg overheersend medisch positivisme. Maar deze causale en interne aanpak vond in het reuma-onderzoek geen aanhechtingspunten.

Dit gebrek aan medische belangstelling in Nederland werd voor de jaren dertig slechts door één man verbroken. Jan van Breemen, een Amsterdamse arts, had uit een mengeling van sociaal idealisme en creatief ondernemerschap het geneeskrachtig bad naar Nederland gehaald. In zijn badinrichting aan de Keizersgracht maakten ook de minder vermogende reumapatiënten kennis met hydrotherapie en fysieke therapie. De theorie daarachter was dat reuma samenhang met een verstoorde bloedcirculatie in de huid, zodanig dat met warme en koude baden, massage en fysiotherapie wat te bereiken zou zijn. In universitaire kring werd een dergelijke inwerking via de huid echter als onbewijsbaar en dus als onwetenschappelijk afgewezen.

Wat voor opvatting de academici op dat moment wèl hadden van de aandoening en de therapie, blijft bij Verkaik helaas onvermeld: het lijkt wel of hij zijn vingers liever niet brandt aan een weergave van medische discussies - ten minste, als het opinies betreft van meer gevestigde en respectabele instanties. Veelal beperkt hij zich tot een mededeling als: 'De reumatologen beschikten weliswaar sinds 1946 over een eigen specialistenvereniging, maar zij kenden bepaald geen consensus voor wat betreft de vraag op welke wijze de reumatische aandoeningen het beste bestreden kunnen worden' (130-131). Gebrek aan consensus is nog zwak uitgedrukt; er was in feite volop strijd tussen de professionals: 'De reumatologen moesten ... ook extern hun terrein afbakenen en verdedigen (184)'; 'Voor veel artsen-fysiotherapeuten waren de reumapatiënten inmiddels een belangrijke inkomstenbron [en zij] voelden zich als het ware in de rug aangevallen' (187); 'De reumatologie kende echter ook andere "rivalen". Menig internist en orthopeed was niet overtuigd van de specifieke professionele kwaliteiten van de reumatologen' (188); 'De revalidatie-artsen dreigden nu weer patiënten aan de reumatologen te onttrekken [maar het bleek] dat de reumatologen over een sterk wapen in de strijd beschikten.' (189-190). Dit soort schetsen van het strijdtoneel geven het boekje zijn onmiskenbare waarde voor een sociologie van de professies.

Maar juist omdat die spanningen en krachtmetingen zo breed worden uitgemeten, doet het gemis aan materiaal inzake medisch-inhoudelijke onenigheid zich des te meer voelen. Het zijn voornamelijk de marginale en duidelijk weerlegde opvattingen die zo nu en dan, te hooi en te gras, vermelding krijgen. De curieuze dingen, die we dan te lezen krijgen, doen verlangen naar meer. Zo ben ik bijvoorbeeld buitengewoon nieuwsgierig naar wat er steekt achter

de volgende losse opmerking van de Verkaik: '[Tijdens de bezetting was het] wel degelijk de bedoeling dat Nederland in nationaal-socialistische zin zou worden gereorganiseerd. Tot deze reorganisatie diende ook de reumabestrijding te behoren, *bij uitstek zelfs*, want hier leken de kansen om nationaal-socialistisch gedachtengoed en personeel de medische sector binnen te loodsen groot' (115, curs. P.N.). Verkaik geeft hierbij geen verdere toelichting en laat aldus de ruimte aan de fantasie van de lezer: is reuma wellicht een dermate ongrijpbaar verschijnsel dat hier een ideologisch regime bij uitstek tot gelding kan komen? Dat zou dan parallel lopen aan de grote rol die het volksbijgeloof, zeg maar rustig kwakzalverij, nog steeds rond die aandoening speelt.

Nadat volgens het Ziekenfondsbesluit in 1941 ook de kosten van opname in een ziekenhuis werden vergoed, kwam er een nieuw element in de strijd tussen het Amsterdamse instituut van Jan van Breemen en de meer gevestigde universitaire wereld. In Leiden had de afdeling interne geneeskunde van het academisch ziekenhuis zich inmiddels het verschijnsel reuma aangetrokken en men was daar tot de conclusie gekomen dat voor een effectieve therapie een klinische behandeling, dus de opname van de patiënt onmisbaar was. Het zal niet verbazen dat daar tegenover Van Breemen, die geen connecties met ziekenhuizen had, een ambulante, poliklinische behandeling goed genoeg vond. Toen na de Tweede Wereldoorlog de financiering van de reumabestrijding gaandeweg een onderdeel werd van de nationale overheveling van fondsen, begon de stem van de overheid doorslaggevend te worden: deze zag reuma als een belangrijke kostenpost in de nationale economie en zij meende dan ook dat voor de bestrijding de relatief dure vorm van drie maanden ziekenhuisverblijf sociaal-economisch toch verantwoord was. Ondanks het feit dat de ziektekostenverzekeraars dit klinische accent bestreden, bereikte in de hoogconjunctuur van de jaren zestig het aantal voor reuma reserveerde 'bedden' zijn maximum, maar - zo vervolgt Verkaik droogjes - 'in het kader van de bezuinigingen op de gezondheidszorg [wordt] er sinds de jaren tachtig naar gestreefd om het klinische deel van de reumabestrijding te reduceren ten gunste van de (goedkopere) poliklinische behandelingen' (245).

Dit is voor de leek natuurlijk een curieus verhaal: de reumatologie is inmiddels een erkend specialisme geworden en vraagt dus om het globaal vertrouwen van de sociale omgeving. Toch staat hier het woord van de ene reumatoloog tegenover dat van de andere. De ene vertegenwoordiger van het specialisme meent dat de

reumapatiënt beslist moet gaan liggen en in een inrichting moet overnachten, de andere vindt dat hij best ambulantly kan blijven om poliklinisch gevolgd te worden. Voorts is het duidelijk dat beide partijen een zakelijk belang hebben bij hun respectieve wetenschappelijke overtuigingen. En tenslotte lijken al die medische discussies, notabene binnen één specialisme, beslecht te worden door het krachtenspel op het vlak van de nationale budgettering.

Op deze manier leveren de controverses rond de reuma een niet eens zo dramatisch voorbeeld - veel minder dramatisch bijvoorbeeld dan het al dan niet hospitaliseren van schizofrene mensen - van de situatie waarin een leek te maken heeft met de tegenstrijdige adviezen van specialisten uit verschillende hoeken. Anders dan Foucault suggereert, hebben wij, de grote massa der leken, niet te maken met een verenigde beroepsstand der professionals. Integendeel: het proces van voortschrijdende professionalisering brengt mee dat het individu op steeds meer gebieden wordt bestookt met onderling strijdige opinies van een groeiende diversiteit aan deskundigen. Zoals Giddens aannemelijk maakt in zijn *Modernity and Self-Identity*, wordt er in feite van het individu verwacht dat hij dan zelf de knoop maar doorhakt.

Wij moeten ermee leren leven, dat in veel gevallen niet langer een gezaghebbende instantie beslissingen voor ons neemt of arbitreert tussen de strijdige adviezen van specialisten. Een boek als dat van Verkaik, deze kroniek van medische krachtmetingen, draagt alleen maar bij tot de situatie van onbepaaldheid. Juist in de mate waarin deze studie geslaagd is, toont zij dat sociale wetenschap onze existentiële problemen soms eerder aanscherpt dan oplost.

Piet Nijhoff

Onderwijsexpansie en diploma-inflatie in Nederland

Sjerp Willem van der Ploeg, *The expansion of secondary and tertiary education in the Netherlands*, Academisch proefschrift Katholieke Universiteit Brabant, ITS (OOMO-reeks), Nijmegen, 1993, 149 pp., ISBN 90-6370-89-7. f 28,-

Overal ter wereld gaan steeds meer jonge mensen steeds langer naar school; een ontwikkeling die vaak wordt toegejuicht en zelden

verklaard. Rond 1970 hebben Ivan Illich en andere 'ontscholers' het geloof in de heilzaamheid van onderwijs ondermijnd, maar hun kritiek stierf even snel weg als ze was opgekomen. Waarom dat gebeurde is een goede vraag, die niet kan worden beantwoord zonder inzicht in de dynamiek van onderwijsexpansie zelf. De ontscholvers waren in de eerste plaats aanklagers en radicale hervormers. Sociaal-historici, sociologen en economen hebben in de jaren zeventig en tachtig de vraag naar de *verklaring* van onderwijsexpansie scherper gesteld. Hun antwoorden lopen uiteen: Harvey Graff, Michael Katz en David Tyack neigden naar disciplineringsthesen; Randall Collins formuleerde een Weberiaanse theorie van statuscompetitie; John Meyer en Francesco Ramirez ontwikkelden samen met anderen een wereldsysteemtheorie van onderwijsexpansie; en Kenneth Arrow en Ronald Dore wezen op het belang van doorlichtingsmechanismen (*screening* of *filtering*) aan de hand van schooldiploma's op de arbeidsmarkt. De verschillende interpretaties zijn gebaseerd op uiteenlopend empirisch materiaal. Sjerp van der Ploeg heeft alleen al een bijdrage geleverd aan de discussie door zich te concentreren op het voortgezet en hoger onderwijs in Nederland in de naoorlogse periode. Hierover was nog weinig bekend. Van der Ploeg heeft gekozen voor een sterk kwantitatief-empirische benaderingswijze, maar de door hem getoetste hypothesen en modellen zijn theoretisch gefundeerd. Van multivariate visusstapjes is geen sprake, nergens wijdt hij onnodig uit, en het boek is dan ook kort, helder en efficiënt. Daarbij analyseert hij niet alleen oorzaken van de expansie van voortgezet en hoger onderwijs, maar tevens een belangrijk gevolg daarvan: de inflatie van de waarde van schooldiploma's op de arbeidsmarkt.

Welke maatschappelijke ontwikkelingen hebben bijgedragen aan de expansie van het voortgezet en hoger onderwijs in Nederland na de Tweede Wereldoorlog? Deze vraag beantwoordt Van der Ploeg door drie groepen ontwikkelingen als onafhankelijke variabelen in te voeren in multiple regressie-analyses van tijdreeksen van veranderingen in onderwijsdeelneming: ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, in de sfeer van het gezin en in het onderwijsbestel zelf. Noch de groei van overheid en diensten, noch de groei van de arbeidsproductiviteit, samen te interpreteren als een vraag naar hoger opgeleide werknemers - welke vraag volgens de zogenoemde technisch-functionele theorie een belangrijke verklaring zou moeten zijn van onderwijsexpansie - blijken een significante bijdrage te hebben geleverd aan de naoorlogse groei van de onderwijsdeelne-

ming. De werkloosheid deed dat wel, en de meest aannemelijke verklaring daarvoor is dat werkloosheid jongeren min of meer dwong om langer op school te blijven en de competitie tussen hen aanwakkerde. De stijging van het opleidingsniveau van ouders heeft geen significant effect gehad op de onderwijsexpansie. De groei van het besteedbaar inkomen weer wel, in het bijzonder op de deelneming aan het hoger onderwijs: de 'democratisering' hiervan was een naoorlogse ontwikkeling. Veranderingen binnen het onderwijs zelf speelden ook een rol: groei van lagere schoolsoorten leidde op termijn tot groei van hogere; de Mammoetwet vergrootte de deelneming aan het voortgezet onderwijs; er waren verzadigingseffecten die indirect de competitie elders aanwakkerden. De negatieve uitkomsten zijn hier even interessant als de positieve. Wat vaak voetstoots wordt aangenomen: dat de verschuiving van werkgelegenheid van primaire en secundaire naar tertiaire en kwartaire sectoren gepaard is gegaan met hogere opleidingsvereisten en dat mensen daarom meer en langer onderwijs zijn gaan volgen, blijkt empirisch niet terug te vinden. Van der Ploegs uitkomsten wijzen op eenvoudiger oorzaken: werkloosheid stimuleerde de onderwijsdeelneming in het algemeen, en de groei van deelneming aan het voortgezet onderwijs stimuleerde na een tijdje de deelneming aan het hogere onderwijs, vooral toen mensen zich het laatste konden veroorloven. Het is aannemelijk dat een vergelijkbare dynamiek in de periode 1875-1940 heeft gespeeld tussen het lager en het middelbaar onderwijs, maar het is belangrijk te beseffen dat Van der Ploegs analyses betrekking hebben op een betrekkelijk korte uitsnede (1950-1985) uit twee eeuwen van ononderbroken onderwijsexpansie. De expansie op langere termijn behoeft een meer complexe, historisch-sociologische verklaring, waarin rekening wordt gehouden met een na elkaar optreden van verschillende oorzaken. De analysemethode van Van der Ploeg doet een assumptie van gelijktijdigheid. De eenvoud van zijn conclusies maakt ze intussen niet minder belangrijk.

Wat zijn eigenlijk de effecten van de zich steeds verder uitbreidende onderwijsdeelneming? Deze vraag is misschien nog interessanter dan die naar de oorzaken. Het 'ethos van heilzaamheid' (Peter Woods) rond het onderwijs vooronderstelt dat het de zelfontplooiing van mensen bewerkstelligt, hun arbeidsproductiviteit door de overdracht van 'menselijk kapitaal' vergroot, hen opvoedt tot mondige staatsburgers, de economische groei van de samenleving als geheel bevordert en de kansen van individuen op de arbeids-

markt vergroot. Ik doe een greep uit het twintigste-eeuwse heilsvocabulaire maar laat de nieuw-oude leerdoelen van premier Lubbers: orde en discipline, even buiten beschouwing. Of deze schone zaken metterdaad worden teweeg gebracht is onzeker. De school heeft de geestelijke horizon van veel mensen verbreed, maar leeft tegelijkertijd in de herinnering van velen voort als een plaats waar ze jaren lang werden getreiterd, waar ze chronische conflicten met docenten uitvochten, of waar ze zich tegen de klippen op verveelden. Volgens Gary Becker en anderen uit de *human capital*-school vergroot onderwijs het inkomen en dus kennelijk de productiviteit van mensen. De gelijkstelling van inkomen aan productiviteit komt voor hun rekening, maar volgens Arrow en Dore berust de samenhang tussen onderwijs en inkomen in de eerste plaats op selectie. Hoe mondig of onmondig het onderwijs mensen maakt weet eigenlijk niemand. De bijdrage van het onderwijs aan de economische groei blijkt in empirische studies moeilijk aantoonbaar. En over de invloed van onderwijs-*expansie* op individuele kansen op de arbeidsmarkt is weinig bekend.

In de laatste lacune heeft van der Ploeg nu voorzien. In een reeks van met inventiviteit en kennelijk plezier uitgedokterde analyses van door P.M. de Graaf samengestelde cohort-gegevens van mensen die tussen 1931 en 1980 de Nederlandse arbeidsmarkt betraden, en gebruik makend van een door F. Huijgen voorgestelde beroepenklassificatie, gaat hij na hoe de ruilwaarde van onderwijsdiploma's op de arbeidsmarkt is veranderd. De bevindingen bevestigen bange vermoedens. De toegevoegde opbrengsten van een diploma - de ruilwaarde ervan op de arbeidsmarkt vergeleken met die van het naast-lagere diploma - nemen eerst toe samen met de ruimere verspreiding ervan. Dit is de fase waarin werkgevers het diploma gaan honoreren. Maar stijgt de verspreidingsgraad boven de zestig procent, dan blijkt de waarde weer te gaan dalen. Het diploma wordt een minder rendabele maar daarom niet minder noodzakelijke, want 'defensieve' investering. Ook de totale opbrengsten van diploma's nemen af naarmate meer mensen ze bezitten. Door deze dynamiek moesten mannen vanaf het midden van de jaren vijftig genoeg gaan nemen met minder aantrekkelijke banen dan hun voorgangers met dezelfde diploma's. Voor vrouwen lagen de zaken in het onderzochte tijdvak wat ingewikkelder, maar haar lotgevallen zullen in de toekomst steeds meer op die van mannen gaan lijken. Er is maar één groep die zich grotendeels aan de gevolgen van deze diploma-inflatie weet te onttrekken: de

(steeds) hoger opgeleiden die vóór het peleton uit blijven lopen en daar kans zien om nog niet gedevalueerde diploma's te verzilveren. Terzijde: dit is natuurlijk een verklaring waarom er onder afgestudeerden tegenwoordig zo'n grote belangstelling bestaat om te promoveren, en waarom linkse academici hun roep om 'ontscholing' weer zo snel hebben ingeslikt. 'De meest ontmoedigende bevinding is', zo besluit Van der Ploeg zijn boek, 'dat deze ontwikkeling de minder begaafde of ongefotuneerde leerlingen het zwaarste treft. Het streven naar de hoogste diploma's die het stelsel te bieden heeft, wordt voorafgegaan door een bijna universele verspreiding van diploma's van het voortgezet onderwijs. Degenen die om wat voor reden dan ook niet in staat zijn hun schoolloopbaan verder te vervolgen, worden geconfronteerd met een snelle afname van de opbrengsten van hun onderwijsinspanningen. Zo lang het volgen van extra onderwijs blijft renderen, is het onmogelijk om dit proces te stoppen' (p. 108, vert. GdV).

Herbert Gans heeft er eens op gewezen dat men het probleem van de armoede niet oplost door armen te onderzoeken en hen aan te sporen rijk te worden, maar door het gedrag van rijken te bestuderen en daar verandering in te brengen. Voor onderwijs geldt iets dergelijks. De problemen van 'ongeschoolden' in de Nederlandse samenleving zijn voor een aanzienlijk deel het gevolg van het ongebreideld scholair kapitalisme van anderen. Het zou goed zijn als deze anderen, in plaats van 'ongeschoolden' verder zwart te maken, dit boek zouden lezen.

Geert de Vries